

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך י, תשי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ביטויים מעולם הקבלה בלשוננו

“המתיק את הדין”

בניין הפעיל של השורש העברי מתק (שהוא שורש שמי קודם ומצוי באכדית, באוגריתית ובשאר לשונות שם במשמעות זהה או קרובה) משמש במקורותינו בשני אפנים: (א) כפועל עומד, שפירושו “היה מתוק”, “נעשה מתוק” (במקרא¹, בס’ בן-סירא² ובספרות המאוחרת, כגון אצל הרמב”ם³, וכפועל יוצא, שפירושו “עשה מתוק” (למן לשון חכמים⁴ ואילך). (ב) מלבד הביטויים החפשיים המרובים, שבהם מופיעה צורת הפעיל זו, משמשות בלשוננו החיה גם שתי נוסחות-לשון (“פורמולה” בלשוננו של יספרסן⁵) ובהן “המתיק”: המתיקו טוד והמתיק את הדין. המתיקו טוד מקורו בתהלים נה, טו (“אשר יחדו נמתיק טוד”), והפועל משמש כאן כשאר שימושי

-
- 1 הש': אם תמתיק בפיו רעה יכחידנה תחת לשונו (איוב כ, יב) — אם תהיה רעה מתוקה בפיו...
- 2 למשל בבן-סירא לח, ה: הלא בעץ המתיקו מים, וכן מ, לו; מט, ב; ועי' בפירושו של מ"צ סגל ב"ספר בן-סירא השלם".
- 3 עי' מובאות בבן-יהודה, ערך א' מתק, עמ' 3454.
- 4 הש': היאך ממתיקין את החרדל וממתיקין את התורמוסין, קה"ר א לג; באותה שעה חזר הקב"ה והמתיק להם את הדיבור, במ"ר י ג.
- 5 .O. Jespersen, The Philosophy of Grammar, p. 18 ff.

הפעיל משורש מתק: "נעשה את החברות מתוקה", ומכאן פירוש הנוסחה כולה בלשון ימינו: "נסתודה, נקבע דברים בסודיות אינטימית". הצירוף המתיק את הדין אינו מצוי במקורותינו עד לימי הביניים, ומובנו מושאל: "הקל את דינו של פלוני".

ובאמת נוצרה הנוסחה המתיק את הדין עפ"י דוגמתה הארמית "לבסמא⁶ דינא" שבספר הזוהר, ופירושו העיקרי של הביטוי היה: "ביטול כותה של הספירה דין על-ידי עירובו⁷ בספירת חסד או תפארת או בדרך אחרת". כגון: "בעא עתיקא קדישא למחזי אי אתבסמו דינין" (זוהר ח"ג קמג ע"א) = "ביקש הכתר לראות אם בוטל כוחם של הדינים; ועוד הרבה. וכבר העיר ג' שלום⁸ על הביטוי הארמי עצמו, שהוא אינו אלא תרגום-שאיילה מן הפועל הספרדי endulzar וספג את כל היקף משמעויותיו של פועל זה. ומכיוון שבספרדית הושאלה ה"המתקה" להקלה של מלאכה, להקלה של צער ושל עוול, וכן להחלשת צבעים חזקים (בציור), קיבל גם הפועל הארמי

---

6 השורש בסם משמש בדיאלקטים השונים של הארמית במשמעות מקבילה למתק ולערב בעברית, ולא דחקא במשמעות של ליבון וניקוי, כפי שטרח להסביר ר' שמעון בן צמח דוראן (תשב"ץ חלק ג, עניין נז).
7 נראה, שלבסם הארמי הועברה גם משמעות אחרת של השורש העברי ערב בדרך של תרגום-שאיילה (=ערבב), כגון: "ובגין כך אתבסמו דינין דא בדא" (זוהר ח"ג, קמג ע"א) = "ועל-כן התערבבו כוחות הדין זה בזה" (וגם: "הומתקו זה על ידי זה").

8 Major Trends in Jewish Mysticism עמ' 388, הערה 44.

«בסם» ותרגומו העברי («המתיק») את המשמעויות האלה.

כאן ניתן לנו לראות בדרך גלגוליו של צירופנו ביצירות הספרות העברית מימי הביניים ועד ימינו, שגם ביטוי מתורגם יכול ליהפך ליסוד חי בלשון העברית הכללית ואף יכול להוליד צירופים חדשים בצלמו⁹. נעקוב נא עכשיו אחר גלגולים אלו ונלמד מהם הן על משמעות הצירופים החדשים לגופם והן על דרכי התרחבותה של לשוננו במשך הדורות.

ספרות הסוד, היונקת מספר הזוהר, מרבה להשתמש בצירוף המתיק ודין בלא שינוי משמעות, עד שאפשר לראות בו מונח מקובל בספרות זו. אצל ר' משה קורדובירו אנו קוראים (לפעמים בשינוי בניין): «כי שער הזכר הם מקורי הדינים חזקים ודאי בשחרות אמנם בסופם הם נחים שהרי הגבורה מתמתקת בדיניה... לכך אם היות שהם קשים בדינם... חוזרים ונמתקים¹⁰ (שער קומה פ). וב'עץ החיים' לר' חיים ויטאל: «ושם מתחברין יחד ומתאספים היטב (אספקטים שונים של הספירות) והוא [יסוד] ממתיק הדינים הקשים שבהם ע"י חיבור הזה» (עץ חיים, היכל נוקבא דזעיר אנפין, שער א, א) — והכוונה אינה לביטול כוח הספירה דין, אלא להחלשתה; ועוד במקומות הרבה.

---

9 זה עשוי לשמש הדגמה למה שכתב לאחרונה ח' רבין על תהליכים כאלה בתולדות הלשון העברית ב'יובל שי' (מאמרים לכבוד שי' עגנון), עמ' 16.

10 בניין נפעל מקביל לאתפעל שבאתבסמא השכיח בזוהר; כן נמצאים שם גם שאר הבניינים של בסם.

וכן בספרות המוסר של הקבלה: "כי הסדר הראשון [של תקיעת השופר] אעפ"י שהדין שבו תחילתו דך וסופו קשה... אין לחוש לו כיוון שהמיתוק נעשה למעלה ויש סיוע מאבא ואמא" (שני לוחות הברית, דפוס קעלן, עג ע"א). ובספרות החסידות: "ישראל הנותרים בגלות המר היה רועה אותן וממתיק הדינים מהם לרחמים" (נועם אלימלך, פרשת ויצא) — כלומר: הופך את הדין לרחמים.

הכותבים על עניינים אלו של סוד הספירות מקפידים על שימוש מטבע לשון זה עד ימינו, ואין משנים דבר במשמעותו. על כן לא ייפלא למצוא במכתבו של הלל צייטלין: "יורדים דינים גוראים ועם זה גם חסדים גדולים, צריך להמתיק את הדינים, וביחד עם זה להיות כלים נכונים, שלמים וראויים לקבל את השפעת החסדים" (ממכתבי הלל צייטלין, שלוחות סא, אלול תשי"ח, עמ' 26). הנימה הדרשנית-המוסרית אינה מוציאה את המונח מפשוטו. וכך כותב גם ג' שלום: "שבעת מלכי אדום הם כוחות של דין וגבורה שלא הומתקו כראוי ע"י מידת החסד ועל כן לא נתקיימו, ונזכרה, מיתתם בתורה. בנייני המלכות של כוחות הדין הבלתי ממותקים הם הם העולמות שנחרבו קודם שנברא העולם הזה..." (שבתאי צבי, עמ' 28).

סימנים ראשונים להרחבת השימוש בצירופנו מתגלים כבר בספרות הקבלה: המלה דין נתחלפה כאן במלה אחרת, שתוכנה המיסטי הזדהה במילואו או בחלקו עם תוכן הספירה דין. קרוב היה להעמיד את המונח המקביל גבורה במקום דין, ואפשר היה לדבר על הספירה דין בביטוי הכולל שפע. מכאן

הצירופים החדשים המרובים, המשמשים יחד עם המתקת הדין המקורי: "כי הרי הם דינים יותר ממותקים... צריכות ב' מיני גבורות קשות וממותקות" (עץ החיים, היכל נוקבא דזעיר אנפין, שער ו א ב); "וגם השפיע שהיה ראוי לבוא אל ז' ספירות היה ממותק ביותר ולא היה מזיק בסוד השבירה" (עמק המלך, עולם התוהו יז¹¹, וכך נמצא גם ניצוץ במקום דין, שהרי הניצוצות, שנפלו לבין הקליפות עפ"י קבלת האר"י, מספירת דין הם, ויש אפוא חפיפת-מה בין המשמעויות המושגיות של המלים: "כי כל תפלותינו וכוונותינו הם לברר ולהעלות הניצוצין... עד יסוד נוקבא דז"א [דזעיר אנפין] ונמתקים ונתקנים שם...") (עץ חיים, היכל נוקבא דז"א ו א ב). וכן הרבה מאוד בספרי החסידים. ובתקופתנו כתב הרודצקי: "האדם משריש בעצמו סוד הרע וממתיקו ומכניסו אל הטוב" (תורת הקבלה, עמ' שסב) — פירש את המונח המיסטי דין והמירו במלה, שנראתה לו שווה במשמעותה לשל דין.

אבל המעבר, שהכשיר את נוסחתנו ליהפך למטבע חי בלשון גם בתחומים שמחוץ לקבלה, אירע דווקא אגב שמירה על צורתה: נשארו בה היסודות המרכיבים, המתיק (הפעם בבניין הפעיל דווקא) ודין, אלא שנשתנתה משמעותו של דין. שוב לא התכוונו למושג המיסטי, לספירה דין, אלא החזירו למלה את משמעותה הראשונה, שהייתה לה לפני כניסתה לטרמינולוגיה של הקבלה: "משפט". ממילא לא הובנה גם המתקת הדין כתהליך בעולם האלוהות, אלא כפעולה בתחום

11: ההבאה עפ"י בריהודה 3454 ב, ערך מתק א.

השיפוט: "הקלת פסק הדין, נטילה מחומרתו של דין". מכאן הופעת הצירוף בלשון ההרצאה בימינו: "גריץ חרץ עליו [על הקליר] משפט קשה... שד"ל ממתיק את הדין" (א' מירסקי, הפיוט והשירה, מהדורת סטנסיל, עמ' 84).

במעבר זה נפתח פתח לניצול הצירוף "המתיק את הדין", ושינויים נוספים, שחלו הפעם גם בצורת מרכיביו, הגדילו עוד את אפשרויות השימוש בו. אותה שיטה של המרת דין במלה נרדפת, שכבר המקובלים נהגו בה, הביאה כאן להכנסת מלים נרדפות של דין במשמעותו שעל דרך הפשט לתוך הצירוף: וכך נתקבלו הביטויים המתיק את החוק, המתיקו את גזר הדין, המתיקו את העונש. ומכיוון שגזר-דין ועונש תמיד מתייחסים אל משהו, חל גם שינוי נוסף בנוסחה: אפשר היה להטות את השם ולומר: דינו של פלוני, גזר-דינו של פלוני, עונשו של פלוני. שימוש חדש זה בנוסחתנו מצוי היום בלשון המדע, כגון: "הוראות אלו מגלות שהושם גבול לאפשרות להמתיק את החוקים בדרך הפרשנות שלא הגיעה למידת ההפקעה העקרונית" (י' כץ, מסורת ומשבר, עמ' 52); ובלשון העיתונות: "הומתק גזר-דינו של פלוני", "הנשיא המתיק את עונשו של אלמוני".

כיוון שניתנה רשות לשנות בנוסחה לשונית מקובלת בדרך אחת, אין מניעה להכניס בה שינויים גם בדרך אחרת. כשם שהיה אפשר להמיר את המלה דין במלה נרדפת ממשפחת המלים הקרובות למושג המשפט אגב שמירה על תוכנה המושגי של המלה (על-דרך הפשט), כך ניתן להחליף אותה במלה אחרת הקרובה לה במטענה הרגשי בלבד, ואפילו נשתנה על-

ידי כך התוכן המושגי שלה. הרי דין הייתה טעונה רגש של יראה ורתיעה, הן במשמעותה שבקבלה והן במשמעותה הפשטנית, ויכלו אפוא להעמיד במקומה מלה אחרת, שהיה לה אותו מטען רגשי עצמו, אותה ה"איכות". כך באו המלים צער, פחד, שנאה ודומיהן במקומה של דין בצירוף עם המתיק. בכולן לא דובר עוד על תהליך מיסטי ואף לא על פעולה משפטית, כי אם על הקלתו ועל החלשתו של דבר המעורר הרגשה בלתי-נעימה¹².

למעשה אין בדרך הרחבה זו משום חידוש גמור של דורנו: היא התחילה כבר בספרות המוסר של הקבלה. בספר "עמק המלך", למשל, נמצא תיאור מצבם המדיני של היהודים בימי האר"י בטרמינולוגיה של הקבלה: "וכבר נמתקה בימיו קצת קושי עול קליפות אדום וישמעאל... ונשארו עד אחר כמה שנים הקליפות במיתוק קצת, והיו מלכים טובים באדום ובישמעאל..." (מובא אצל ג' שלום, ושבתאי צבי, עמ' 55). —

---

12 אמנם אין אנחנו רשאים להתעלם גם מן האפשרות, שביטויים חדשים אלו נולדו בתהליך הרחבתו של צירוף אחר, שבו מילא הפועל המתיק תפקיד מרכזי: "המתקת... מרירות מיים..." (הקליר, תפילת הגשם). על אותו ביטוי נשען גם עגנון כשהוא כותב: "לא הניח מנשה חיים עיר שלא המתיק בה עצם מרירות בואו על דמיון זה" (והיה העקוב למישור, פרק ב). וייתכן ששני התהליכים (המתיק את הדיו מכאן והמתיק את המרירות מכאן) הביאו לתוצאות זהות: להתרת הנוסחה הלשונית לביטוי חפשי-למחצה.

והיום נוהג שימוש חפשי למחצה זה של המתיק בלשון הפרוזה הגבוהה על גווניה.

עד כמה חביבים על עגנון צירופי המתיק עם שם בעל משמעות-לוואי רגשית, המזכירה את רגש המועקה שבמלה ד"ג יעידו מעט הדוגמות מסיפוריו: "מנעימים לו לאדם את שנתו וממתיקים עליו את איבריו" (בלבב ימים, סוף פרק ה), "שהיה ממתיק להם את צערם בסיפורי מעשיות" (שם, פרק ז), "...היה ממתיק את הזמן באגדות..." (שם, פרק יא); "אינו יודע להמתיק תוכחתו" (סיפור פשוט, פרק א); "כל צרה וצרה שבאה על האדם ממתיקים לו במאמר חז"ל" (אורח נטה ללח, פרק ח); "המתיקה לה את צערה על ידי משחקים וריקודים" (הדום וכסא, פרשה שנייה); "כך היה החנווני ממתיק כל חסרון" (האתרוג), ומלשונו של מתרגם: "...השתדל...להמתיק את טענותיהם" (שנהר, בתרגום "אנה קארנינה" לטולסטוי, כרך א, עמ' 380). וגם בפרוזה המדעית: "...להמתיק את הצבעים הלוחטים של תמונת-קץ זו" (ג' שלום, שבתאי צבי, עמ' 8); "תוכחה זו המתיקו כבר השבעים" (י"ל ברוך, בתרגום "המקרא ותרגומיו" של גייגר, עמ' 111).